

نقش کارگزاران امام علی (ع) در تأمین امنیت اقتصادی

وجیهه گل‌مکانی^۱

هادی وکیلی^۲

علی ناظمیان‌فرد^۳

چکیده: حکومت امام علی (ع) به‌عنوان نمونه ماندگاری از نظام مطلوب اقتصادی در تاریخ اسلام، رهیافت‌های مناسبی را برای مدیران اقتصادی جامعه امروز عرضه می‌کند. امنیت اقتصادی به‌عنوان یکی از اهداف عمده نظام اقتصادی اسلام، در شمار عمده‌ترین کارکردهای دولت‌ها نیز به‌شمار می‌رود و مهم‌ترین شاخص سنجش آن کاهش فساد اقتصادی از طریق به‌کارگیری کارگزاران شایسته و مؤمن است. پرسش عمده‌ای که این مقاله می‌کوشد تا به تبیین آن همت گمارد این است که کارگزاران امام علی تا چه میزان در تأمین امنیت اقتصادی جامعه تحت فرمان آن حضرت ایفای نقش نمودند؟ یافته‌های این پژوهش که مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی و متکی به داده‌های آماری است نشان می‌دهد که برخلاف مشهور، بیشتر کارگزاران امام با درجات متفاوتی از وفاداری به آرمان‌های علوی در تأمین امنیت اقتصادی جامعه نقش داشتند و تنها سیزده درصد از آنها مرتکب خیانت شدند که مورد مؤاخذه قرار گرفتند.

واژه‌های کلیدی: امام علی، امنیت اقتصادی، کارگزاران، مفاسد اقتصادی.

golmakani14@gmail.com

vakili@um.ac.ir

nazemian@um.ac.ir

۱ کارشناس ارشد تاریخ تشیع (نویسنده مسئول)

۲ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد

۳ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۹/۱۹ تاریخ تأیید: ۹۶/۰۲/۳۰

The Role of Governors of Imam Ali in Economic Security

Vajihe Golmakani¹

Hadi Vakili²

Ali Nazemianfard³

Abstract: The government of Imam Ali as a lasting example of desirable economic system in the Islamic history will provide appropriate approaches for today's economic managers. Economic security as one of the main objectives of the economic system of Islam is also considered as one of the main functions of governments, and it's most important indicator is reducing corruption via using qualified and faithful governors. The main question that this paper tries to answer it is to what extent the governors of Imam Ali played a role in economic security of the government? The findings are based on descriptive-analytical method and relies on statistical data, and, in contrary to the popular opinion, shows that most of governors of that Imam, with varying degrees of loyalty to the ideals of the Imam, played their roles in the economic security, and only thirteen percent of them betrayed and were punished accordingly.

Keywords: Imam Ali, economic security, governor, economic corruption.

1 MA in History of Shia (corresponding author)

2 Associate Professor of History, the Ferdowsi University of Mashhad

3 Associate Professor of History, the Ferdowsi University of Mashhad

4 Assistant professor, Department of History & Civilization of Islamic Nations, Payam Noor University; m.ebadi@pnu.ac.ir.

golmakani14@gmail.com

vakili355@yahoo.com

nazemian@um.ac.ir

مقدمه

اسلام یک نظام صرفاً معنوی نیست که فقط به استقرار عقیده در دل‌های مسلمانان و انجام امور فردی دینی اکتفا کند و مأموریت خود را پایان یافته بداند؛ بلکه یک روش عملی واقعی برای زندگی شرافتمندانه همراه با عزت و اقتدار جامعه و وسیله‌ای برای آسایش و رفاه امت است. اهمیت شکوفایی اقتصادی و نقش بارز آن در بنا نهادن جامعه‌ای آرمانی، در شمار بدیهی‌ترین آموزه‌های اجتماعی اسلام است. جست‌وجو در متون اسلامی در این زمینه نشان می‌دهد که اسلام در پرداختن به مسائل و مباحث مربوط به شکوفایی و رشد اقتصادی از دیگر مکاتب پیشی گرفته است. از منظر اسلام پیشرفت اقتصادی جامعه، دستاورد برنامه‌های اسلام در اجرای احکام الهی و جامعه عمل‌پوشاندن به تعالیم آسمانی است. ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أَنزَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنَ الرِّبِّ لَأَكْلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءٌ مَا يَعْمَلُونَ﴾^۱ و اگر آنان به تورات و انجیل و آنچه از جانب پروردگارشان به سویشان نازل شده است، عمل می‌کردند، قطعاً از بالای سرشان [برکات آسمانی] و از زیر پاهایشان [برکات زمینی] برخوردار می‌شدند. از میان آنان گروهی میانه‌رو هستند، و بسیاری از ایشان بد رفتار می‌کنند.» در این دیدگاه، جامعه انسانی هرگاه فرصت یابد تا دین خدا را به شیوه‌ای درست در زمین جاری سازد، بیش از آنچه در تصورش می‌گنجد، شاهد شکوفایی اقتصادی خواهد بود و چنین روزی بی‌شک خواهد آمد.

به عقیده شیعیان، تنها زمامدارانی می‌توانند در حد اعلی به احکام الهی جامه عمل ببوشانند که خود، جامع کمالات انسانی بوده و در دریافت آموزه‌های دین و حفظ و به کار بستن آن‌ها مصونیت داشته باشند. از همین‌رو بررسی الگوی رفتاری امامان معصوم اهمیت فراوانی دارد.

در نظام اقتصادی اسلام، مدیریت بهینه رخدادهای اقتصادی جوامع انسانی به سه هدف: عدالت، امنیت و همچنین پیشرفت و رفاه اقتصادی منجر خواهد شد.^۲ در هر حکومتی، بسته به میزان پابندی رهبران به تحقق این اهداف و درجه اولویت هریک از آنها، مسائل اقتصادی نقش متفاوتی در تحولات جامعه ایفا خواهند نمود. بدیهی است که تأمین امنیت اقتصادی در شمار عمده‌ترین وظایف و کارکردهای دولت‌ها به‌شمار می‌رود که این مهم جز از راه

۱. سوره مائده، آیه ۶۶.

۲. حسین نمازی (۱۳۹۰)، *نظام‌های اقتصادی*، ج ۲، تهران: شرکت سهامی انتشار، ج ۲، ص ۳۹.

مدیریت و نظارت دقیق و کارآمد و نیز به کارگیری عناصر و کارگزاران شایسته و وفادار میسر و ممکن نیست.

یکی از مهم‌ترین مطالبات مردم پس از شورش علیه عثمان، برکناری کارگزاران فاسد بود و منطقی است که امیرالمؤمنین(ع) پس از در دست گرفتن حکومت، یکی از اقدامات اولویت‌دار خود را انتخاب افراد صالح برای اداره جامعه قرار دهد؛ اما قضاوت‌های عموم شیعیان و حتی برخی از پژوهشگران بر این باور متکی است که علت ناکامی‌های ظاهری امام(ع) در پیشبرد اهداف حکومت، نحوه عملکرد کارگزاران ایشان و عدم برخورداری آن حضرت از مدیران و مجریان تربیت‌یافته و کارآمد بوده است. چنین قضاوتی هم می‌تواند در بررسی حوادث تاریخی حکومت حضرت، پژوهشگران را به خطا برده و از توجه به علل واقعی باز دارد و هم به نتایج انتخاب امام معصوم خدشه وارد نماید.

حکومت امیرالمؤمنین(ع)، نمونه ماندگاری از نظام مطلوب اقتصاد اسلامی را به تاریخ بشر عرضه کرد که با واکاوی شایسته و سنجیده آن می‌توان رهیافت‌های مناسبی را برای مدیران اقتصادی جامعه امروز به دست آورد. یکی از ابعاد مهم این حکومت که شاید کمتر مورد توجه قرار گرفته و لااقل برخی از زوایای آن تاکنون به خوبی شکافته نشده، بررسی برنامه‌های حکومت علوی در تعالی و پیشرفت اقتصادی و مادی جامعه اسلامی است. البته با مراجعه به آثار پژوهشگران متأخر، شاهد دستاوردهای متنوعی از مباحث مربوط به مسائل اقتصادی حکومت امام علی(ع) هستیم.

بررسی ابعاد مختلف نظام اقتصادی اسلام مبتنی بر آرمان‌های اقتصادی امام(ع) به عنوان تنها تجربه حکومتی جانشین بر حق رسول خدا(ص) در کلیه کتاب‌ها و مقالات موضوعی اقتصاددانان حوزه اقتصاد اسلامی در ایران، مانند نمازی، یوسفی، میرمعزی، هادوی‌نیا، حسینی و عیوضلو آمده است. این منابع به دلیل رویکرد نظری آنها در ترسیم مفاهیم موفق هستند؛ اما رویکرد اصلی آنها تاریخی نیست. پژوهشگرانی نیز با رویکرد اقتصادی به بررسی مباحث تاریخی صدر اسلام به عنوان شاهد تحلیل‌های اقتصادی صورت گرفته پرداخته‌اند. حاصل تلاش این گروه، عمدتاً سراسر دوره تاریخی صدر اسلام را به صورت کلی مدنظر قرار داده است و تمرکزی بر حکومت امام علی(ع) ندارد. پژوهش صدر در کتاب *اقتصاد صدر اسلام* و وضع مالی و مالیه مسلمین از اجتهادی و همچنین خراج و نظام‌های مالی دولت‌های اسلامی از ضیاءالدین الرییس از این گروه هستند. کتاب ناصر جهانیان در زمینه امنیت اقتصادی در

حکومت امام علی (ع)، تنها به بررسی وضعیت شاخص‌های امنیت اقتصادی مقارن با آغاز خلافت امیرالمؤمنین (ع) پرداخته است؛ اما توجه خاصی به کارگزاران ندارد. سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب (ع) مجموعه‌ای چهار جلدی است که در آن، شیوه زمامداری آن امام همام را از جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی می‌کاود. اطلاعات مربوط به مجلدات اول تا سوم این کتاب، مبنای شناسایی کارگزاران امام برای طراحی جدول اصلی تحلیل داده‌های مقاله است، هرچند جدول شامل تعداد بسیار زیادتری از کارگزاران امیرالمؤمنین است که در این کتاب نام آنها نیامده است.

امنیت اقتصادی

ریشه لغوی واژه امنیت از ثلاثی مجرد «امن» و با مشتقاتی مانند «استیمان»، «ایمان» و «ایمنی» است که به مفهوم اطمینان و آرامش در برابر خوف، دلهره و نگرانی تعریف شده است و شامل دو بعد ایجابی و سلبی می‌شود.^۱ حضرت امیر (ع) یکی از ویژگی‌های عصر جاهلیت را فقدان امنیت و پرفتنه بودن این دوران می‌داند؛ عصری که مردم حیران و سرگردان، در کنار بهترین خانه (کعبه) و بدترین همسایگان (بت پرستان) زندگی می‌کردند. خواب آنها بیداری و سرمه چشم آنها اشک بود. در چنین وضعیتی، اسلام با ماهیتی امنیت‌آور، ظهور یافت^۲ و خداوند اسلام را وسیله امنیت برای گروندگان قرار داد. «... فَجَعَلَهُ (الْإِسْلَامَ) أَمْنًا لِمَنْ عَلَقَهُ...»^۳

در روایتی از تحف العقول، امام (ع) اشاره‌ای به سه هدف عمده نظام اقتصادی اسلام دارد و از امنیت در کنار عدالت و فراوانی به عنوان نیازهای مردم یاد کرده و فرموده است: «... ثَلَاثَةُ أَشْيَاءَ يَحْتَاجُ النَّاسُ طَرًّا إِلَيْهَا الْأَمْنُ وَالْعَدْلُ وَالْخَصْبُ...» سه چیز نیاز همگانی است: امنیت، عدالت و فراوانی نعمت...^۴ در جهان امروز نیز نظام‌های اقتصادی در سایه امنیت اقتصادی

۱ بهرام اخوان کاظمی (۱۳۸۹)، «امنیت، ابعاد و ساز و کارهای آن در روایات»، فصلنامه حکومت اسلامی، س ۱۵، ش ۳۶، ص ۲.

۲ «... فَهُمْ فِيهَا تَائِهُونَ خَائِرُونَ جَاهِلُونَ مَفْتُونُونَ فِي خَيْرٍ دَارٍ وَ شَرِّ جِيرَانٍ - نَوْمُهُمْ سُهْوٌ وَ كَلْبُهُمْ دُمُوعٌ...» همه مردم در آن فتنه‌ها سرگردان و حیران و نادان بودند، در بهترین خانه‌ها (کعبه معظمه) دچار بدترین همسایه‌ها (اهل مکه) شده بودند که خوابشان بی‌خوابی و سرمه دیدگانشان اشک بود... «ابوالحسن محمد بن الحسین رضی (بی‌تا)، نهج البلاغه، ترجمه محمدعلی انصاری قمی، ج ۱، تهران: انتشارات نوین، صص ۵۰-۵۱.

۳ همان، ص ۲۷۵.

۴ ابن شعبه حرانی (۱۴۰۴ق)، تحف العقول من آل الرسول صلی الله علیه و آله، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۲، ص ۳۲۰.

امکان تحقق خواهند داشت و ایجاد فضای سالم برای فعالیت‌های اقتصادی، به میزان دستیابی دولت‌ها به این هدف وابسته است. امنیت اقتصادی به معنای ایجاد فضایی است که در آن همه اقشار در فعالیت‌های اقتصادی خود در برابر انواع فشارهایی که خارج از کنترل آنها است حفاظت شوند و از صحت و سلامت ارتباطات اداری، دفاعی، حقوقی و سیاسی کشور احساس اطمینان داشته باشند.^۱ برابری حقوق و رفع تبعیض، اصلاح قوانین و مقررات اقتصادی، نظام جامع تأمین اجتماعی و ...، جنبه‌های مختلف تحقق امنیت اقتصادی بوده و بحران‌های سیاسی، جنگ‌های داخلی و بی‌توجهی صاحبان قدرت به منافع جامعه، نظام اداری ناسالم و فساد مالی از جمله عوامل افزون‌تر کردن ضریب شکنندگی امنیت برای سرمایه‌ها و نیروهای انسانی است. لذا وجود نظام اداری سالم در پرتو کاهش میزان فساد در دستگاه حاکمه به‌ویژه کنترل مفاسد اقتصادی یکی از مهم‌ترین شاخص‌های تأمین امنیت اقتصادی به‌شمار می‌آید.^۲

رسیدن به یکی از مهم‌ترین اهداف اقتصادی اسلام یعنی امنیت اقتصادی در دوران حکومت علوی نیز مدنظر بود و آن حضرت تلاش‌های زیادی برای نیل به این هدف انجام داد. به علت گستردگی موضوعات مرتبط با امنیت اقتصادی، این مقاله صرفاً به بررسی عملکرد کارگزاران در حوزه اقتصادی حکومت امام علی (ع) می‌پردازد.

۱- بررسی عملکرد کارگزاران امام علی (ع)

بررسی عملکرد کارگزاران حکومت علوی در این مقاله از طریق فهرستی شامل اسامی و عملکرد نود و هفت نفر از این افراد صورت گرفته است که نتایج آن در جداول و نمودارهای متن منعکس شده است. با وجود گستردگی قلمرو خلافت اسلامی، به‌طور قطع تعداد کارگزاران آن حضرت بسیار زیاد بوده و در مواردی، افراد محلی مناطق مفتوحه مانند دهقانان، مسئولیت‌های سیاسی و اقتصادی را به عهده داشته‌اند، اما شرح حال و اسامی آنان مجهول و نامعلوم است. لذا تنها اسامی کارگزاران سیاسی و اقتصادی که مختصر اطلاعات مورد نیاز برای بررسی عملکرد آنها در منابع تاریخی وجود داشت ذکر شده است و به سبب جلوگیری از گستردگی بحث و نقص اطلاعات مورد نیاز در منابع تاریخی، دیوانیان و قضات در این فهرست قرار ندارند.

۱ ناصر جهانپان (۱۳۸۵)، امنیت اقتصادی، تهران: انتشارات کانون اندیشه جوان، چ ۲، صص ۹-۱۳.

۲ همان.

به دلیل کثرت ترجمه‌های فارسی، تعبیرهای منتخب و مختلف مترجمین از عنوان «مدیران سیاسی و اقتصادی امام» - به الفاظی مانند مسئول، استاندار، فرماندار، والی، حاکم و کارگزار- و فقدان مرزبندی دقیق بین این سمت‌ها، به ناچار در این مقاله، از همه این عناوین به عنوان «کارگزار» امام نام برده شده و فقط تفکیک عنوان «کارگزار سیاسی» به منظور تمایز از «کارگزار اقتصادی» انجام شده است.

اطلاعات این فهرست که از منابع تاریخی و رجالی استخراج شده است، شامل نام و مسئولیت کارگزار، کارنامه عملکرد صرفاً در مدت مسئولیت در حکومت امام علی(ع) و همچنین پیامدهای عملکرد آنان است. عملکرد کارگزاران در ذیل یکی از عناوین وفاداری کامل، خطاکاری، تلاش برای جبران خطا و در نهایت خیانت، طبقه‌بندی شده و مورد بررسی قرار گرفته است. نامیدن کارگزار با عنوان خطاکار یا خائن، به سه عامل بستگی دارد:

- اول، نوع واکنش امام(ع) به عملکرد او؛
- دوم، علل و ریشه‌های خطا یا خیانت (در اینجا بین علل خطا یا خیانت و دلایل آن تفاوت قائل شده‌ایم)؛
- سوم، نحوه ادامه تعامل کارگزار با حکومت.

پیامدهای عملکرد در رضایت امام، توصیه ارشادی، توبیخ کارگزار توسط امام، عزل و نهایتاً مجازات منعکس شده است. تفکیک توبیخ از توصیه ارشادی با توجه به لحن نامه‌های امام و همچنین نحوه عملکرد کارگزار صورت گرفته است. تعدادی از این کارگزاران در مدت مسئولیت خود، درجات مختلفی از پایبندی به آرمان‌های حکومت علوی را بروز داده‌اند که به تناسب، واکنش امام به آن شخص نیز اشکال مختلف به خود گرفته است. اطلاعات این فهرست، همه این تغییرات را نیز نشان می‌دهد که تلاش شده است این مراحل به ترتیب زمان وقوع درج شود. بروز عملکردها و پیامدهای عملکردی مختلف کارگزاران در طول دوره خلافت امام سبب شده که قضاوت کلی برای نحوه عملکرد یا پیامد آن برای بعضی از کارگزاران غیرممکن باشد؛ لذا در تحلیل‌ها، تعداد تکرار گویه‌های عملکردی یا پیامدی مبنای تحلیل قرار گرفته و نه تعداد عملکرد متناظر به تعداد کارگزاران.

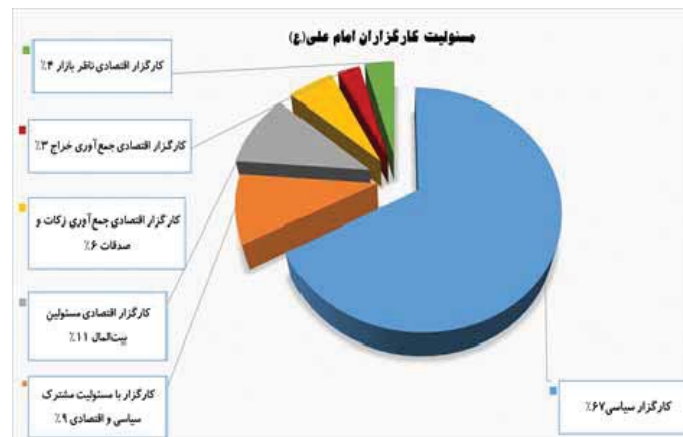
رویکرد تحلیل‌های ارایه‌شده در این پژوهش، بیشتر متوجه مباحث مربوط به کاهش ضریب فساد اقتصادی بوده که با موضوع امنیت اقتصادی مرتبط است. نتایج متعدد دیگری نیز از داده‌های این جدول استخراج شده که در پژوهش‌هایی مستقل درباره کارگزاران حضرت،

قابل استفاده خواهد بود.

جدول یک توزیع فراوانی مسئولیت‌های اقتصادی و نوع آنها را نشان می‌دهد. در این جدول سهم مسئولیت‌های سیاسی نیز به‌طور کلی مشخص شده است. با توجه به جدول یک، سهم مسئولان سیاسی در تحلیل‌های این مقاله درباره عملکرد کارگزاران، شصت و هفت درصد و سهم مسئولان اقتصادی بیست و چهار درصد بوده است. حدود نه درصد نیز دارای مسئولیت مشترک سیاسی و اقتصادی بوده‌اند. آنچه مسلم است اینکه در همه مناطق سرزمین‌های اسلامی، مسئولان خاص جمع‌آوری مالیات‌ها و همچنین مسئولان بیت‌المال، ناظران بازارها و بازرسان اقتصادی وجود داشته‌اند، اما داده‌های تاریخی در این پژوهش تنها اطلاعات سی و دو نفر از کارگزاران اقتصادی را در اختیار ما قرار داد. علت ذکر نام این افراد هم یا به این دلیل بوده که آنها در مناطق مهم مسئولیت داشته‌اند، یا بدین جهت که در حوادث تاریخی خاصی نقش داشته‌اند. اطلاعات سایر کارگزاران اقتصادی امام(ع) و مسئولیت‌های اقتصادی دقیق استانداران مناطق مهم، در منابع تاریخی یافت نشد.

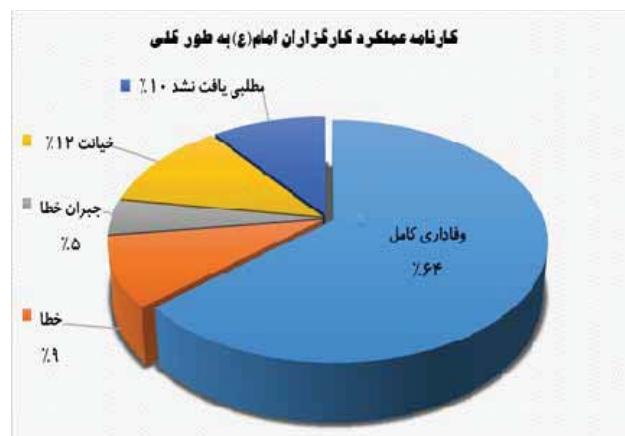
جدول ۱. توزیع فراوانی مسئولیت‌های کارگزاران امام(ع)

ردیف	نوع مسئولیت	فراوانی	درصد فراوانی
۱	کارگزار سیاسی	۶۵	۶۷.۰۱
۲	کارگزار با مسئولیت مشترک سیاسی و اقتصادی	۹	۹.۲۷
۳	کارگزار اقتصادی مسئولین بیت‌المال	۱۰	۱۰.۳
۴	کارگزار اقتصادی جمع‌آوری زکات و صدقات	۶	۶.۱۸
۵	کارگزار اقتصادی جمع‌آوری خراج	۳	۳.۰۹
۶	کارگزار اقتصادی ناظر بازار	۴	۴.۱۲
	جمع کل	۹۷	۱۰۰

شکل ۱. توزیع فراوانی مسئولیت‌های کارگزاران امام علی(ع)

جداول شماره دو و سه به نمایش کارنامه عملکرد کارگزاران امام(ع) می‌پردازد و نشان می‌دهد وفاداری به امام، بیشترین سهم در عملکرد کارگزاران را داشته و در مجموع هفتاد و سه نفر در جاتی از وفاداری به امام را برخوردار بوده‌اند و تنها حدود سیزده درصد از این افراد به امام خیانت کرده‌اند. حضور این معدود افراد نیز ریشه در گفتمان‌های فرهنگی و اقتصادی جامعه - در سال‌های فقدان رسول خدا(ص) و نیز بی‌بهره‌بودن از حضور اهل‌بیت ایشان در صحنه رهبری مسلمین - دارد که در این مقاله مجال پرداختن به آن وجود ندارد، اما به هر حال درصد زیادی از کارگزاران حکومت حضرت را به خود اختصاص نداده است.

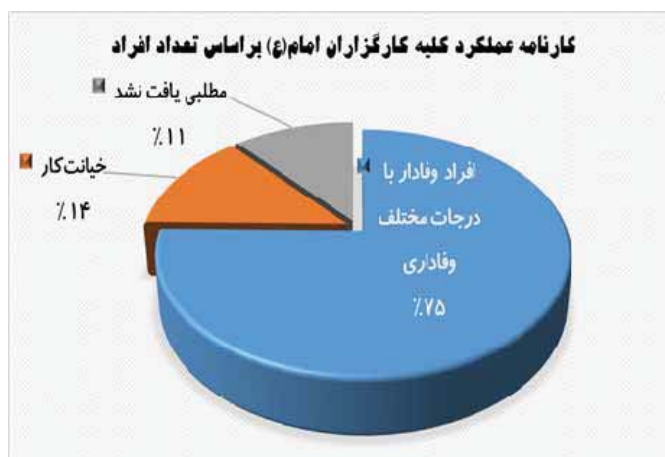
شکل ۲. کارنامه عملکرد کارگزاران امام به‌طور کلی (بر اساس تعداد گویه‌های عملکردی)

جدول ۲. کارنامه عملکرد کارگزاران امام به‌طور کلی (بر اساس تعداد گویه‌های عملکردی)

ردیف	عملکرد کارگزاران امام	فراوانی	درصد فراوانی
۱	وفاداری کامل	۶۸	۶۳.۵۵٪
۲	خطا	۱۰	۹.۳۵٪
۳	جبران خطا	۵	۴.۶۷٪
۴	خیانت	۱۳	۱۲.۱۵٪
۵	مطلبی یافت نشد	۱۱	۱۰.۲۸٪
	جمع کل عملکردها	۱۰۷	۱۰۰

جدول ۳. کارنامه عملکرد کلیه کارگزاران امام براساس تعداد افراد

ردیف	تعداد افراد	فراوانی	درصد فراوانی
۱	افراد وفادار با درجات مختلف وفاداری	۷۳	۷۵.۲۶٪
۲	خیانت‌کار	۱۳	۱۳.۴۰٪
۳	مطلبی یافت نشد	۱۱	۱۱.۳۴٪
	جمع کل	۹۷	۱۰۰٪

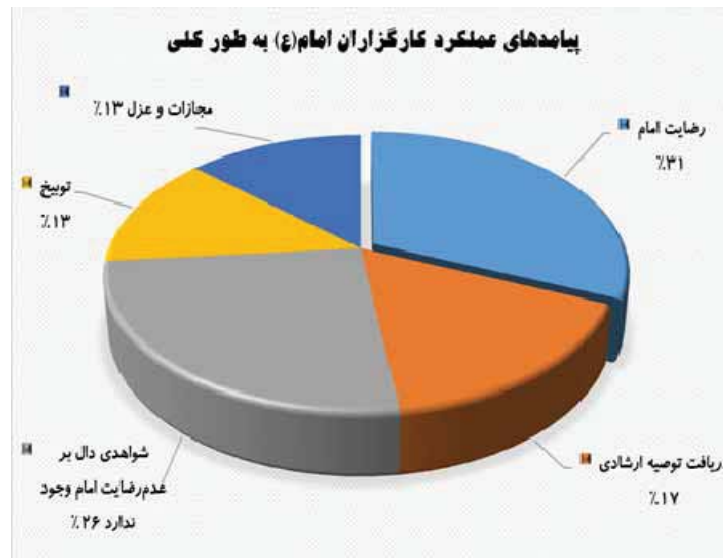

شکل ۳. کارنامه عملکرد کلیه کارگزاران امام براساس تعداد افراد

جداول شماره‌های چهار و پنج پیامد عملکرد کارگزاران را منعکس کرده و مؤید آن است که هشتاد و یک درصد از این افراد با درجات متفاوتی از رضایت امام مواجه بوده‌اند. این اندازه، نشان‌دهنده موفقیت امام در انتخاب شایستگان از افراد امت اسلامی برای به‌امانت‌سپردن امور مسلمین به آنها یعنی سلامت نظام اداری حکومت علوی و به تبع آن کاهش مفاسد اقتصادی در حکومت آن حضرت است.

جدول ۴. پیامدهای عملکرد کارگزاران امام به طور کلی

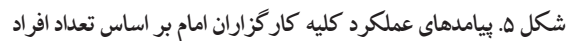
ردیف	پیامدهای عملکرد	فراوانی	درصد فراوانی
۱	رضایت امام	۳۸	۳۱.۴۰٪
۲	دریافت توصیه ارشادی	۲۰	۱۶.۵۳٪
۳	شواهدی دال بر عدم رضایت امام وجود ندارد	۳۱	۲۵.۶۲٪
۴	توبیخ	۱۶	۱۳.۲۲٪
۵	مجازات و عزل	۱۶	۱۳.۲۲٪
جمع کل پیامدهای عملکرد		۱۲۱	۱۰۰٪

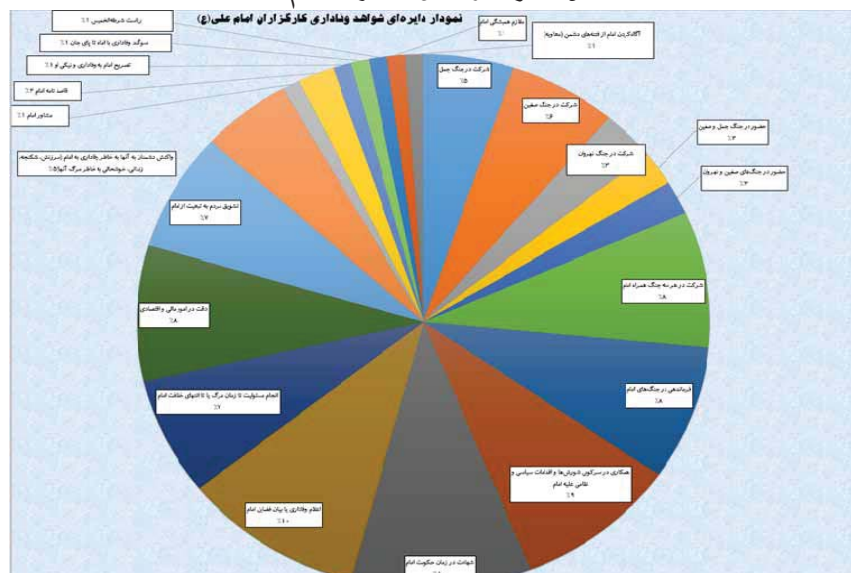
شکل ۴. پیامدهای عملکرد کارگزاران امام به طور کلی

جدول ۵. پیامدهای عملکرد کلیه کارگزاران امام بر اساس تعداد افراد

ردیف	پیامدهای عملکرد	تعداد فراوانی	درصد فراوانی
۱	افراد معزول یا مجازات شده	۱۶	۱۶.۴۹٪
۲	افرادی که با درجات متفاوتی از رضایت امام مواجه بوده‌اند	۸۱	۸۳.۵۱٪
جمع کل		۹۷	۱۰۰٪

شکل ۶. شواهد وفاداری کارگزاران امام

۲- اقدامات پیشگیرانه امام علی(ع) برای کاهش فساد اقتصادی - نظارت دقیق بر عملکرد کارگزاران

حضرت علی(ع) در دوران خلافت خود در مورد نظارت و مراقبت بر عملکرد کارگزاران خویش بسیار دقیق و هشیارانه عمل می‌کرد. از دوازده مورد کاربرد عبارت «بلغنی» در نهج البلاغه، ده مرتبه از آن مربوط به کارگزاران بوده است و عبارات «لئن بلغنی»، «رقی الی عنک» و «فان عینی کتب الی» هر کدام یک مرتبه در خصوص کارگزاران کاربرد داشته است که این امر، نشان‌دهنده جایگاه والای نظارت در نگاه مدیریتی حضرت علی(ع) است.^۱

امام علی(ع) در نامه‌ای خطاب به مالک بن کعب ارحی فرماندار عین‌التمر می‌نویسد: «... با گروهی از کسان خود بیرون رو تا به زمین شهرستان سواد بگذری و در میان دجله و عذیب از کارمندان من پرسش کنی و در روش ایشان بنگری...».^۲ همچنین در بخشی از نامه خود به مالک‌اشتر، درباره نظارت بر کارگزاران چنین می‌فرماید: «... پس بر کارهای آنان مراقبت دار و بازرسان مخفی از مردم راستگوی و وفادار به خود بر ایشان بگمار؛ زیرا از بازرسی و مراقبت نهانی تو در کارهایشان آنان را به رعایت امانت و مدارای با رعیت وای می‌دارد. از دستیارانت نیز مراقبت نما...».^۳ این نظارت و کنترل به گونه‌ای بود که حتی شرکت کردن یکی از کارگزاران آن حضرت در میهمانی اشراف از نظر مخفی نماند.

با دقت و تأمل در نامه‌های امام علی(ع) به نمایندگان خود، روشن می‌شود که آن حضرت تنها به گزارش‌های ناظران و مأموران مخفی اکتفا نکرده، بلکه علاوه بر آن گزارش‌ها، کارکنان و کارگزاران خود را به حضور می‌طلبد و از آنان در مورد عملکرد و رفتارشان سؤال می‌کرد و خطاهای آنان را متذکر می‌شد یا اینکه از آنان گزارش کتبی می‌خواست و بدین وسیله، عملکرد آنها را از خودشان هم تحقیق می‌کرد و این نشانگر نهایت دقت و احتیاط و کمال عدالت و انصاف است که آن حضرت هنگام نظارت و کنترل بر عملکرد کارگزارانش رعایت می‌کرد.^۴

۱ روح‌الله طباطبایی (۱۳۹۱)، «بررسی کنش‌ها و واکنش‌های امام علی(ع) در قبال تخلفات اقتصادی»، مجموعه مقالات دومین همایش ملی نهج‌البلاغه و علوم انسانی، محور علوم اقتصادی، همدان: نشر دانشگاه ابوعلی سینا، ص ۲۶۵.

۲ احمد بن ابی‌یعقوب یعقوبی (۱۳۷۱) تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، ج ۲، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۶، ص ۱۲۰.

۳ ابن‌شعبه حرانی، همان، ص ۲۷۷.

۴ ابوطالب خدمتی (۱۳۷۷)، «نظارت و بازرسی در اسلام»، فصلنامه معرفت، س ۷، ش ۳، ص ۵۴.

- توصیه‌های ارشادی امام (ع) به کارگزاران

یکی از روش‌های بازدارنده مفاسد حکومتی از جمله مفاسد اقتصادی، انجام توصیه‌های لازم جهت پیشگیری از تخلف است. در جدول هفت اسامی همه کارگزارانی که امام نامه‌هایی با انگیزه پیشگیرانه به آنها فرستاده و همچنین موضوعات این توصیه‌ها آمده است.

جدول ۷. موضوعات توصیه‌های ارشادی امام به کارگزاران

ردیف	موضوع توصیه	فراوانی	درصد فراوانی	کارگزار
۱	اتخاذ روش صحیح در مصرف بیت‌المال	۱	٪۲.۲۷	قثم بن عباس
۲	دقت در تصرف اموال بیت‌المال	۱	٪۲.۲۷	ضبیعة بن زهیراسدی
۳	حفظ امانت (حکومت و بیت‌المال)	۱	٪۲.۲۷	اشعث بن قیس
۴	ارسال مازاد بیت‌المال به مرکز خلافت	۱	٪۲.۲۷	قثم بن عباس، عبدالله بن عباس
۵	قانع بودن به سهم خود از بیت‌المال	۲	٪۴.۵۴	عبدالله بن زمعه
۶	عدالت در گرفتن مالیات	۲	٪۴.۵۴	قیس بن سعد بن عباده انصاری، محمد بن ابی بکر
۷	دقت در نحوه جمع‌آوری صدقات	۱	٪۲.۲۷	مخنف بن سلیم ازدی
۸	گرفتن زکات از منطقه مورد اختلاف جزیره	۱	٪۲.۲۷	مخنف بن سلیم ازدی
۹	تقسیم درآمد بصره میان مردم نیازمند	۱	٪۲.۲۷	عبدالله بن عباس
۱۰	عدم حضور در مجالس اشراف	۱	٪۲.۲۷	عثمان بن حنیف
۱۱	منع مردم از دادن زکات به کارگزاران معاویه	۱	٪۲.۲۷	مخنف بن سلیم ازدی

ادامه جدول

ردیف	موضوع توصیه	فراوانی	درصد فراوانی	کارگزار
۱۲	آباد کردن نهر متروک در منطقه مأموریت خود	۱	٪۲۰۲۷	قرطبة بن كعب انصاری
۱۳	بازرسی بر عملکرد کارگزاران امام	۱	٪۲۰۲۷	مالك بن كعب ارحبی
۱۴	رعایت تقوای الهی	۴	٪۹۰۰۹	حذیفه بن یمان، عبدالله بن عباس، محمد بن ابی بکر، معقل بن قیس ر یاحی
۱۵	نهی از انجام کارهای بیهوده	۱	٪۲۰۲۷	عبدالله بن عباس
۱۶	ترک دنیا	۱	٪۲۰۲۷	عبدالله بن عباس
۱۷	توجه به آخرت	۱	٪۲۰۲۷	عبدالله بن عباس
۱۸	عدم انحراف از حق و ایجاد بدعت	۱	٪۲۰۲۷	عبدالله بن عباس
۱۹	عبرت از گذشته	۱	٪۲۰۲۷	اسود بن قطبه تمیمی
۲۰	انجام کار نیک	۱	٪۲۰۲۷	مالك بن كعب ارحبی
۲۱	رعایت عدالت در میان مردم	۳	٪۶۸۱	حبيب بن منتجب، عبدالله بن عباس، اسود بن قطبه تمیمی
۲۲	دوری از تکبر	۱	٪۲۰۲۷	معقل بن قیس ر یاحی
۲۳	نرم خوئی با مردم	۳	٪۶۸۱	عبدالله بن عباس، قیس بن سعد بن عباده انصاری، محمد بن ابی بکر
۲۴	دوری از ظلم و ستم به اهل ذمه	۱	٪۲۰۲۷	معقل بن قیس ر یاحی
۲۵	انتخاب افراد مورد اعتماد	۱	٪۲۰۲۷	قیس بن سعد بن عباده انصاری

ادامه جدول

ردیف	موضوع توصیه	فراوانی	درصد فراوانی	کار گزار
۲۶	سخت گیری در مقابل توطئه های افراد مشکوک	۱	٪۲.۲۷	قیس بن سعد بن عباده انصاری
۲۷	مقابله با کار گزار خیانتکار سابق (ابوموسی اشعری)	۱	٪۲.۲۷	قرظة بن کعب انصاری
۲۸	بیرون کردن دشمنان (گروهی از غطفان و باهله) مخالف امام از کوفه	۱	٪۲.۲۷	هانی بن هوده
۲۹	متوجه نمودن کار گزار به دسیسه های معاویه	۱	٪۲.۲۷	قثم بن عباس
۳۰	دعوت مردم بصره به جنگ با معاویه	۱	٪۲.۲۷	عبدالله بن عباس
۳۱	بسیج کردن مردم برای جنگ جمل	۱	٪۲.۲۷	ابو موسی اشعری
۳۲	آگاه ساختن او از سرانجام بیعت شکنان (طلحه و زبیر)	۱	٪۲.۲۷	جریر بن عبدالله بجلی
۳۳	جلو گیری از فرار افراد مدینه به سوی معاویه	۱	٪۲.۲۷	سهل بن حنیف بن وهب انصاری،
۳۴	ثبات قدم و شکیبایی در برابر طرفداران معاویه	۲	٪۴.۵۴	محمد بن ابی بکر، قثم بن عباس
جمع کل موضوعات توصیه شده	۴۴	٪۹۹.۸۹	-----	

نتایج این جدول نشان می دهد سیزده نفر از کار گزاران، مجموعاً چهل و چهار مرتبه از

امام توصیه ارشادی دریافت کرده بودند. بیست و نه درصد از این توصیه‌ها، سفارش به رعایت تقوا، توجه به فریبندگی دنیا و مسائل اخلاقی است. دوازده درصد، سفارش به عدالت و حدود سی درصد مربوط به مجموعه سفارش‌های مربوط به امور مالی و اقتصادی است.

دقت در روش صحیح مصرف بیت‌المال، توصیه‌های اخلاقی درباره نحوه تعامل با مالیات‌دهندگان، تأکید بر ارسال مازاد بیت‌المال‌های محلی به مرکز خلافت و هشدار درباره تصرف نکردن در اموال عمومی از مهم‌ترین توصیه‌های امام در موضوعات اقتصادی است که در نامه‌های امام به کارگزاران خود به آنها توجه شده است. جالب آنکه عبدالله بن عباس و سپس سایر بنی‌هاشم بیشترین توصیه‌های پیشگیرانه را از امام (ع) دریافت کرده‌اند. در مجموع توصیه به تقوای الهی، رعایت عدالت و همچنین توصیه به نرم‌خویی با مردم، رتبه‌های اول تا سوم توصیه‌های ارشادی امام به کارگزاران را به خود اختصاص داده‌اند.

- واکنش‌های امام علی (ع) به تخلفات کارگزاران

با وجود کلیه توصیه‌ها و نظارت‌های امام (ع) بر رفتارهای کارگزاران، چنانچه کارگزاری مرتکب تخلف می‌شد، امام با او برخوردی جدی داشت. مطابق داده‌های فهرست تهیه شده، تخلف برخی از کارگزاران خطایی بود که امام تنها آنها را توبیخ می‌نمود. بعضی که خطاهای خود را جبران می‌کردند، پس از برکناری در سمتی دیگر به کار گرفته می‌شدند و برخی نیز تخلف آنها از نوع خیانت به حکومت بود که امام (ع) آنها را عزل یا مجازات می‌کرد.

جدول هشت خطاهای جبران‌شده کارگزاران را نشان می‌دهد. قثم بن عباس، سلیمان بن صردخزاعی، کمیل بن زیاد نخعی و عبیده بن عمرو سلمانی کوتاهی‌های خود را در زمینه عدم همراهی با امام (ع) در جنگ‌ها و ضعف مدیریتی جبران کردند و عبدالله بن عباس و علی بن ابی‌رافع، اموال بیت‌المال را به امام بازگرداندند.

جدول نه (۹) موضوعات توبیخ‌های امام را نشان می‌دهد. تفکیک ریز این موضوعات با تعداد تکرار آنها و مخاطبین این هشدارها، در جدول نه آمده است. نتایج این جدول نشان می‌دهد قعقاع بن شورهلی تنها فرد از کارگزاران امام است که رفتارهای غیراخلاقی داشته و برای آن توبیخ شده است که نسبت به تعداد کارگزاران فاسد اموی قابل ملاحظه است. تعدادی از این توبیخ‌ها مربوط به ترس و سوءتدبیر هنگام حملات غارات و کوتاهی به دلیل تعصب قبیله‌ای بوده است و در مجموع سهم بالایی از این توبیخ‌ها مربوط به موضوعات

اقتصادی بوده است.

جدول ۸. خطاهای جبران شده توسط کارگزاران امام علی (ع)

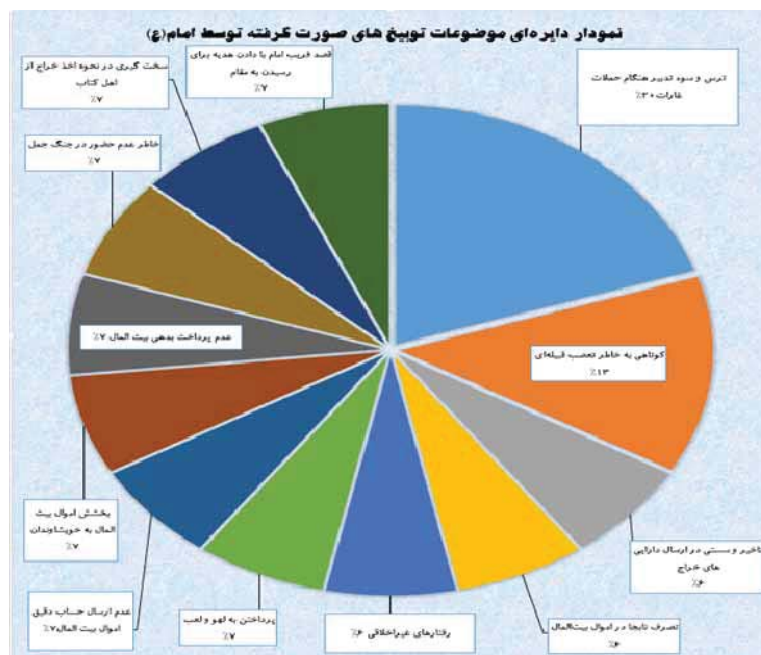
ردیف	شیوه جبران خطا	تعداد فراوانی	درصد فراوانی	کارگزار
۱	بازگشت به محل مأموریت	۲	۴۰	حکم بن عباس، کمیل بن زیاد
۲	حضور در جنگ های بعد	۲	۲۰	سلیمان بن عمرو خزاعی، عبیده بن عمرو سلمانی
۳	برگرداندن اموال بیت المال	۱	۲۰	عبدالله بن عباس
جمع کل		۵	۱۰۰٪	-----

جدول ۹. موضوعات توبیخ های صورت گرفته توسط امام (ع)

ردیف	موضوعات نامه های توبیخی	فراوانی	درصد فراوانی	نام کارگزار
۱	ترس و سوء تدبیر هنگام حملات غارات	۳	۲۰٪	سعید بن نمران، عبیدالله بن عباس، کمیل بن زیاد
۲	کوتاهی به خاطر تعصب قبیله ای	۲	۱۳.۳۳٪	مسیب بن نجبه فزاری، عروة بن عشبه کلبی
۳	تأخیر و سستی در ارسال دارایی های خراج	۱	۶.۶۷٪	یزید بن قیس ارحبی
۴	تصرف نابجا در اموال بیت المال	۱	۶.۶۷٪	زیاد بن ابیه
۵	رفتارهای غیر اخلاقی	۱	۶.۶۷٪	قعقاع بن شور ذهلی
۶	پرداختن به لهو و لعب	۱	۶.۶۷٪	منذر بن جارد عبدی
۷	عدم ارسال حساب دقیق اموال بیت المال	۱	۶.۶۷٪	عبدالله بن عباس
۸	بخشش اموال بیت المال به خویشاوندان	۱	۶.۶۷٪	نعمان بن عجلان زرقی
۹	عدم پرداخت بدهی بیت المال	۱	۶.۶۷٪	مصقلة بن هبیره شیبانی

ادامه جدول

ردیف	موضوعات نامه‌های توبیخی	فراوانی	درصد فراوانی	نام کارگزار
۱۰	عدم حضور در جنگ جمل	۱	۶۷٪	سلیمان بن سرد خزاعی
۱۱	سخت‌گیری در نحوه اخذ خراج از اهل کتاب	۱	۶۷٪	عمرو بن سلمه ارجسی
۱۲	قصد فریب امام برای رسیدن به مقام	۱	۶۷٪	اشعث بن قیس
	جمع توبیخ‌های صورت گرفته	۱۵	۱۰۰٪	-----

شکل ۷. موضوعات توبیخ‌های صورت گرفته توسط امام (ع)

مجازات‌های امام (ع) نیز متناسب با نوع خطا یا تخلف بود. بعضی را فقط با نوشتن نامه سرزنش‌آمیز، توبیخ می‌کرد. بعضی را با برکناری از کار و بازپس‌گیری اموال و کسانی که جرم

سنگین تری داشتند را با استفاده از مجازات‌های بدنی: «... فَبَسَطْتُ عَلَيْهِ الْعُقُوبَةَ فِي بَدَنِهِ...»^۱ ... برای کيفرش در پیکرش دست بگشای... و گروهی را با خوار کردن در میان جمع یا تشهیر «... وَ قَلَدْتُهُ عَارَ التَّهْمَةِ...» و قلاده ننگ و تهمت را (طوق وار به طوری) برگردنش بیفکن» تنبیه می کرد. مانند ابن هرمه و سعد بن عمرو انصاری که اقدام به برکناری آنها و اعمال مجازات‌های بدنی و تشهیر نمودند.^۲ مجازات تشهیر، مجازاتی است مبتنی بر فقه اسلامی که طی آن، مجرم به عموم مردم شناسانده می شود و هدف از اجرا و اعمال این مجازات عبرت گرفتن سایرین و جلوگیری از تکرار وقوع آن جرم است.^۳ امام علی (ع) در رهنمودی به مالک اشتر، در تجویز مجازات تشهیر برای کارگزاران مفسد فرمودند: «... ثُمَّ نَصَبْتُهُ بِمَقَامِ الْمَذَلَّةِ وَ سَمَّيْتُهُ بِالْخِيَانَةِ وَ قَلَدْتُهُ عَارَ التَّهْمَةِ...»^۴ آنگاهش به جایگاه خفت و خواری کشانده، داغ بدنامی و خیانت را به پیشانی‌اش بزن، و قلاده ننگ و تهمت را (طوق وار به طوری) برگردنش بیفکن (که تا جهان باقی است، همواره نامش به خواری و سرافکندگی برده شود، و برای دیگران درس عبرتی باشد).

جدول ده انواع تخلفات اقتصادی و جدول دوازده فراوانی انواع مجازات‌های مفسدان اقتصادی را در حکومت امام (ع) نشان می دهد.

جدول ۱۰. انواع تخلفات اقتصادی صورت گرفته توسط کارگزاران امام علی (ع)

ردیف	نوع فساد اقتصادی	فراوانی	درصد فراوانی	نام کارگزار
۱	اختلاس مالی در بیت المال	۳	۳۰٪	منذر بن جارود عبیدی، یزید بن حجه تیمی، قدامه بن عجلان ازدی
۲	عدم پرداخت بدهی زیاد خود به بیت المال	۱	۱۰٪	مصقلة بن هبیره شیبانی
۳	استفاده از اموال بیت المال برای شورش علیه حکومت	۱	۱۰٪	خریت بن راشت

۱ سید رضی (بی تا)، نهج البلاغه، انصاری قمی، ج ۱، ص ۹۳۶.

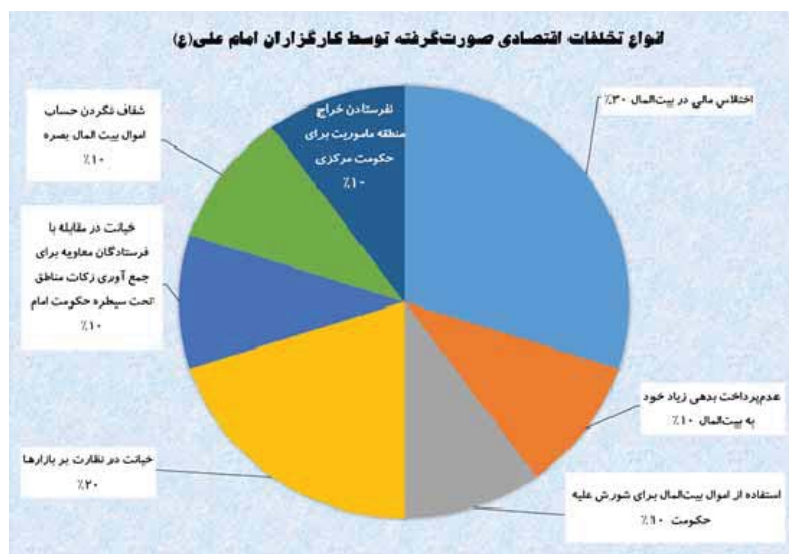
۲ ابن حیون مغربی (۱۴۰۹ق)، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام، تصحیح محمدحسین حسینی جلالی، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ج ۱، ص ۳۶۳.

۳ طباطبایی، همان، ص ۲۷۸.

۴ سید رضی، همان، ج ۱، ص ۹۳۶.

ادامه جدول

ردیف	نوع فساد اقتصادی	فراوانی	درصد فراوانی	نام کارگزار
۵	خیانت در نظارت بر بازارها	۲	۲۰٪	ابن هرمة، علی بن اصمغ
۸	خیانت در مقابله با فرستادگان معاویه برای جمع‌آوری زکات مناطق تحت سیطره حکومت امام	۱	۱۰٪	مسبیه بن نجبه نزاری
۹	شفاف نکردن حساب اموال بیت‌المال بصره	۱	۱۰٪	عبدالله بن عباس
۱۰	نفرستادن خراج منطقه ماموریت برای حکومت مرکزی	۱	۱۰٪	سعد بن عمرو انصاری
	جمع کل	۱۰	۱۰۰٪	۱۰ نفر مفسد اقتصادی

شکل ۸. انواع تخلفات اقتصادی صورت گرفته توسط کارگزاران امام علی (ع)

جداول شماره یازده و دوازده جزئیات مجازات‌های مفسدان اقتصادی حکومت امام (ع) را نشان می‌دهد که شامل جریمه مالی، عزل، زندان، مجازات بدنی و تشهیر است.

جدول ۱۱. انواع مجازات‌های مفسدان اقتصادی در حکومت امام(ع)

نوع فساد اقتصادی	مجازات متخلف توسط امام	نام کارگزار
اختلاس مالی در بیت‌المال	عزل، زندان، جریمه مالی به اندازه اختلاس	منذر بن جارود عبیدی
فرار برای عدم پرداخت بدهی زیاد خود به بیت‌المال	ویران کردن منزل	مصقلة بن هبیره شیبانی
شورش علیه امام با اموال بیت‌المال و تحریک مردم به عدم پرداخت زکات	دستور به تعقیب و اعدام او	خریت بن راشد
اختلاس مالی در بیت‌المال	عزل، تنبیه بدنی تازیانه، زندان	یزید بن حبیه تیمی
خیانت در نظارت اقتصادی بر بازارها	عزل، زندان، تنبیه بدنی تازیانه، تشهیر	ابن هر مه
اختلاس مالی در بیت‌المال	فقط عزل	قدامة بن عجلان ازدی
خیانت در نظارت اقتصادی بر بازارها	عزل و تنبیه بدنی قطع دست	علی بن اصمغ
کوتاهی در مقابله با فرستادگان معاویه برای جمع‌آوری زکات مناطق تحت سیطره حکومت امام	عزل، زندان	مسیبة بن نجبه نزاری
شفاف نکردن حساب اموال بیت‌المال بصره	فقط عزل	عبدالله بن عباس
نفرستادن خراج منطقه ماموریت برای حکومت مرکزی	عزل، تشهیر	سعد بن عمرو انصاری

جدول ۱۲. تعداد مجازات‌های مفسدان اقتصادی

نوع مجازات‌ها	فراوانی	درصد فراوانی	ردیف
فقط عزل	۲	۱۵٪	۱
تنبیه بدنی	۳	۲۳٪	۲
اعدام	۱	۸٪	۳
دستور به ویران کردن منزل	۱	۸٪	۴

۵	زندان	۴	۳۱٪
۶	تشهیر	۲	۱۵٪
۷	جریمه مالی	۱	۸٪
جمع تعداد مجازات‌های اعمال شده		۱۴	۱۰۰٪

اطلاعات این جداول نشان می‌دهد از مجموع مفسدان اقتصادی مجازات شده هشت نفر از کارگزاران اختلاس مالی در اشکال گوناگون داشته و دو نفر که خود مسئولیت بازرسی تخلفات اقتصادی را به عهده داشتند، به اعتماد امام خیانت کرده و مرتکب جرائم اقتصادی شده‌اند. شدیدترین نوع مجازات‌ها نیز درباره این دو نفر اعمال شده است. ابن‌هرمه بازرس بازارهای اهواز تنها کسی است که همه انواع مجازات‌ها شامل عزل، زندان، تنبیه بدنی و تشهیر در مورد او اجرا شده است. سایر مفسدان اقتصادی قبل از مجازات گریخته و به معاویه پیوسته‌اند. بیشترین نوع مجازات به کار رفته توسط امام پس از عزل کلیه مفسدان اقتصادی، زندان بوده است. ظاهراً اموال اختلاس شده از همه مجازات‌شدگان پس گرفته می‌شده که منابع تاریخی تنها در یک مورد به آن تصریح دارد.^۱ تشهیر در مورد سعدبن عمرو انصاری نیز صورت گرفته که علاوه بر مسئولیت خراج منطقه مهم سواد، ناظر بازارها نیز بوده است. برای بررسی مجازات‌های تخلفات اقتصادی لازم است مجازات‌های افراد زیر را که خائن نبوده؛ اما خطا داشته‌اند به موارد فوق اضافه کنیم:

- عزل و زندانی کردن مسیب بن نجبه نزاری در حالی که پس از تحمل زندان امام، جمع‌آوری زکات کوفه را به وی واگذار.^۲
- عزل عبدالله بن عباس به دلیل تصرف در بیت‌المال.^۳
- عزل سعدبن عمرو انصاری به دلیل نگهداشتن بخشی از خراج در نزد خود. به علت آشنایی وی با منطقه سواد عراق^۴ امام (ع) او را برای گردآوری خراج برگزید.^۵ سعد

۱ ابواسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی (۱۳۵۳)، *الغارات*، ج ۱، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، ص ۳۵۴.

۲ احمد بن ابی یعقوب یعقوبی (بی تا)، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، بیروت: دار صادر، ص ۱۹۷.

۳ محمد باقر مجلسی (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، تصحیح جمعی از محققان، ج ۴۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۲، ص ۱۵۴.

۴ أحمد بن یحیی بلاذری (۱۹۸۸م)، *فتوح البلدان*، بیروت: دار و مكتبة الهلال، ص ۱۱۴.

۵ ابن حیون مغربی، همان، ج ۲، ص ۳۶۳.

تصور کرده بود می‌تواند مانند دوران خلفای گذشته، بخشی از خراج را برای خود نگه دارد که با واکنش شدید امام (ع) روبه‌رو شد و مجبور به پرداخت کسری خراج گردید.^۱

این موضوع نشان می‌دهد یکی از دلایل سختگیری امام (ع) نسبت به عملکرد کارگزاران اقتصادی، رویه‌های قبلی امور مالی و بی‌نظمی‌های اقتصادی به‌ویژه در دوران عثمان بوده است. امام (ع) او را به ستون مسجد بسته بود.^۲

نتیجه‌گیری

تحولات تاریخی مقارن با آغاز خلافت امیرالمؤمنین (ع) نشان می‌دهد یکی از مهم‌ترین مطالبات مردم پس از شورش علیه عثمان، برکناری کارگزاران فاسد بود و بدیهی است که در چنین شرایطی، انتخاب افراد صالح برای اداره جامعه مسلمین در رأس اصلاحات حکومتی آن حضرت قرار گیرد. پیامد منطقی چنین رویکردی کاهش فساد در دستگاه حاکمه به‌ویژه کنترل مفاسد اقتصادی است که به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخص‌های تأمین امنیت اقتصادی محسوب می‌شود. امام (ع) در زمینه امنیت اقتصادی وارث وضعیت مطلوبی نبود. اگر بتوان شیوه رفتار خلیفه دوم با معاویه را با وجود سختگیری‌های او بر کارگزاران خود، بدون عذر و توجیه دانست، باید گفت فساد اداری و اقتصادی دستگاه حاکمه از زمان خلیفه دوم آغاز شد. عثمان نیز با سپردن مناصب حکومتی به خویشاوندان بی‌صلاحیت خود و مدارا در برابر خطاهای آنها این وضعیت را به اوج خود رساند.

از نظر شاخص نظام اداری سالم، عمق و گستردگی فساد کارگزاران به‌ویژه در زمان عثمان و مقارن با خلافت امام (ع) و مدت زمان طولانی‌تر آن نسبت به دوران کوتاه خلافت ایشان، مانع از تحقق کامل خواسته‌های آن حضرت در اصلاح و تربیت کارگزاران شد، اما با وجود همین شرایط نیز حکومت امیرالمؤمنین (ع) از کارگزارانی شایسته برخوردار بود که مشهور در تاریخ بر خلاف آن است.

نتایج تحلیل آماری این نوشتار درباره آن تعداد از کارگزاران امام علی (ع) که اطلاعات آنها در منابع تاریخی آمده است نشان می‌دهد اکثریت مدیران حکومتی امام علی (ع) افراد

۱ همان.

۲ بلاذری (۱۹۸۸م)، همان، ص ۱۱۴.

صالح و وفادار به آرمان‌های علوی بوده‌اند. همچنین مؤید آن است که وفاداری به امام، بیشترین سهم عملکرد کارگزاران را داشته است و در مجموع هشتاد و شش درصد از این افراد از درجاتی از وفاداری به امام برخوردار بوده‌اند. تعداد و درصد سه گروه اول کارگزاران یعنی افراد کاملاً وفادار، افرادی که مرتکب خطا شدند و سپس خطای خود را جبران کردند و همچنین افراد خطاکار غیرخائن مؤید سهم بالای کارگزاران شایسته و متعهد و در نتیجه پایین بودن ضریب فساد اقتصادی در حکومت امام علی (ع) است. از کل کارگزاران منتصب آن حضرت تنها حدود سیزده درصد خائن بوده‌اند که یا به خاطر ترس از مجازات امام و یا به دلیل طمع کاری به‌سوی معاویه فرار کرده‌اند. حضور این معدود افراد نیز ریشه در گفتمان‌های فرهنگی و اقتصادی جامعه - در سال‌های فقدان رسول خدا(ص) - و نیز بی‌بهره‌بودن از حضور اهل‌بیت ایشان در صحنه رهبری مسلمین دارد، اما به هر حال درصد زیادی از کارگزاران حکومت حضرت را به خود اختصاص نداده است.

این اندازه، نشان‌دهنده موفقیت امام در انتخاب شایستگان از افراد امت اسلامی برای به امانت سپردن امور مسلمین به آنها است. امام(ع) با تمرکز جدی بر صیانت از بیت‌المال که متکی بر اصلاحات درونی کارگزاران و نظارت دقیق بر عملکرد آنها بود، در زمینه تأمین امنیت اقتصادی حرکتی روبه جلو داشته است.

منابع و مآخذ

- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ ق)، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی‌النجفی.
- ابن‌ابی‌شیبّه، عبدالله بن محمد (۱۴۰۹ ق)، المصنف فی الأحادیث والآثار، تحقیق کمال یوسف‌الحوت، الرياض: مکتبه الرشد.
- ابن‌الاثیر جزری، عزالدین (۱۳۸۵ ق)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر.
- ---- (۱۳۷۱)، کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ---- (۱۴۰۹ ق)، أسد الغابة فی معرفة الصحابة، بیروت: دارالفکر.
- ابن‌اعثم الکوفی، أبو محمد احمد (۱۴۱۱ ق)، الفتوح، بیروت: دارالأضواء.
- ---- (۱۳۷۲)، الفتوح، ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی، مصحح غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲)، *الخصال*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن حجر عسقلانی، ابوالفضل (۱۴۱۵ق)، *الإصابة فی تمییز الصحابة*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ----- (۱۳۹۰ق)، *لسان المیزان*، تحقیق دائرة المعارف النظامية، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ابن حیان بن صدقة الضبی البغدادی الملقب ب«وکیع»، ابوبکر محمد بن خلف (۱۳۶۶ ق)، *اخبار القضاة*، تصحیح عبدالعزیز مصطفی المراغی، القاهرة: المكتبة التجارية الكبرى.
- ابن خیاط، أبو عمرو خلیفه (۱۴۱۵ق)، *تاریخ خلیفة بن خیاط*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن سعد، محمد بن سعد و اقدی (۱۳۷۴)، *طبقات الكبرى*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه.
- ابن شعبه حرانی، الحسن بن علی (۱۴۰۴ق)، *تحف العقول من آل الرسول صلی الله علیه وآله*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن شهر آشوب مازندارانی، محمد بن علی (۱۳۷۹)، *مناقب آل ابی طالب علیهم السلام*، قم: علامه.
- ابن عبدالبر، أبو عمر (۱۴۱۲ق)، *الاستیعاب فی معرفة الأصحاب*، بیروت: دارالجیل.
- ابن عبدربه، شهاب الدین أحمد بن محمد الاندلسی (۱۴۰۴ق)، *العقد الفريد*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن قتیبة الدینوری، أبو محمد عبد الله بن مسلم (۱۳۸۰)، *امامت و سیاست (تاریخ خلفاء)*، ترجمه سیدناصر طباطبایی، تهران: انتشارات ققنوس.
- ابن قیم الجوزیه، محمد بن ابی بکر (۱۴۱۸ق)، *أحكام أهل الذمة*، تحقیق یوسف بن احمد البکری، شاکر بن توفیق العاروری، الدمام: رمادی للنشر.
- ابن کثیر الدمشقی، أبو الفداء اسماعیل بن عمر (۱۴۰۷ق)، *البدایة و النهایة*، بیروت: دارالفکر.
- ابن ماکولا، سعد الملک (۱۴۱۱ق)، *الإكمال فی رفع الارتياب عن المؤلف والمختلف فی الأسماء والکنی و الأنساب*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶ق)، *مکاتیب الأئمة علیهم السلام*، تصحیح مجتبی فرجی، قم: انتشارات دارالحديث.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۸۹)، «امنیت، ابعاد و ساز و کارهای آن در روایات»، فصلنامه حکومت اسلامی، س ۱۵، ش ۲.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱)، *کشف الغمّة فی معرفة الأئمة*، تصحیح هاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی هاشمی.

- امین عاملی، محسن (۱۴۰۶ق)، *اعیان الشیعه*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- بحشل، اسلم بن سهل (۱۴۰۶ق)، *تاریخ واسط*، تصحیح کور کیس عواد، بیروت: عالم الكتب.
- البخاری الجعفی، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۶ق)، *التاریخ الصغیر*، تحقیق محمود ابراهیم زاید، بیروت: دارالمعرفة.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۴۲)، *رجال*، تصحیح محمد بن الحسن طوسی، حسن مصطفوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بروجردی، حسین (۱۳۸۶)، *منابع فقه شیعه یا ترجمه جامع احادیث شیعه*، تصحیح جمعی از فضلا، تهران: فرهنگ سبز.
- البصری البغدادی، الشهیر بالماوردی، أبو الحسن علی بن محمد بن محمد بن حبیب (۱۴۱۹)، *الحاوی الکبیر فی فقه مذهب الإمام الشافعی وهو شرح مختصر المزنی*، بیروت: دار الكتب العلمية.
- بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر (۱۹۸۸م)، *فتوح البلدان*، بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- ----- (۱۳۳۷)، *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.
- ----- (۱۳۹۴ق)، *انساب الاشراف*، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- ----- (۱۹۵۹)، *الانساب الاشراف*، مصر: دار المعارف.
- ----- (۱۴۱۷ق)، *جمل من انساب الاشراف*، بیروت: دار الفکر.
- التوحیدی، علی بن محمد ابو حیان (۱۴۲۴ق)، *المتنوع و المواسنه*، بیروت: مكتبة العنصرية.
- ثقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد (۱۳۵۳)، *الغارات*، ج ۱ و ۲، انتشارات انجمن آثار ملی: تهران.
- ----- (۱۳۷۳)، *الغارات و شرح حال اعلام آن*، ترجمه عزیز الله عطاردی، تهران: انتشارات عطارد.
- جهانیان، ناصر (۱۳۸۵)، *امنیت اقتصادی*، تهران: انتشارات کانون اندیشه جوان.
- حکیمی، محمد رضا و دیگران (۱۳۸۰)، *الحیات*، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حلّی، حسن بن علی بن داود (۱۳۴۲)، *الرجال (لابن داود)*، تهران: دانشگاه تهران.
- الحموی بغدادی، شهاب الدین (۱۹۹۵م)، *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.
- خدمتی، ابوطالب (۱۳۷۷)، «نظارت و بازرسی در اسلام»، *فصلنامه معرفت*، س ۷، ش ۳.
- خصیبی، حسین بن حمدان (۱۴۱۹ق)، *الهدایة الکبری*، بیروت: البلاغ.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷ق)، *تاریخ بغداد او مدینة الاسلام*، تصحیح مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الكتب العلمية.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۷۷)، *ارشاد القلوب*، ترجمه عبدالحسین رضایی، تهران: اسلامیه.

- الدینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸)، *الأخبار الطوال*، قم: منشورات الرضی.
- ----- (۱۳۷۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- ----- (۱۳۸۰)، *امامت و سیاست*، ترجمه سید ناصر طباطبایی، تهران: ققنوس.
- ذاکری، علی اکبر (۱۳۷۱)، *سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب امیر المؤمنین (دبیران و مسئولان اقتصادی)*، قم: انتشارات مؤسسه بوستان کتاب.
- رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین (۱۳۷۹)، ترجمه و شرح نهج البلاغه، ترجمه علی نقی فیض الاسلام اصفهانی، تهران: مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الاسلام.
- ----- (بی تا)، ترجمه نهج البلاغه، ترجمه محمد علی انصاری قمی، تهران: انتشارات نوین.
- الزرکلی، خیرالدین (۱۹۸۹ م)، *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین*، بیروت: دار العلم للملایین.
- سراج، منهاج (۱۳۶۳)، *طبقات ناصری تاریخ ایران و اسلام*، تهران: دنیای کتاب.
- سمعانی، عبدالکریم (۱۳۸۲)، *الانساب*، حیدر آباد: دائرة المعارف العثمانیه.
- شوشتری، نورالله (۱۳۶۵)، *مجالس المؤمنین*، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- طباطبایی، روح الله (۱۳۹۱)، «بررسی کنش ها و واکنش های امام علی (ع) در قبال تخلفات اقتصادی»، مجموعه مقالات دومین همایش ملی نهج البلاغه و علوم انسانی، محور علوم اقتصادی، همدان: نشر دانشگاه ابوعلی سینا.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق)، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، تصحیح محمدباقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی.
- طبری، أبو جعفر محمد بن جریر (۱۳۸۷ق)، *تاریخ الأمم والملوک*، بیروت: دار التراث.
- ----- (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۶، تهران: انتشارات اساطیر.
- ----- (۱۳۷۳)، *تاریخنامه طبری*، ترجمه ابوعلی بلعمی، تصحیح محمد روشن، تهران: البرز.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳)، *رجال الطوسی*، تصحیح جواد قیومی اصفهانی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ----- (۱۴۰۷ق)، *تهذیب الاحکام*، تصحیح حسن موسوی خراسان، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسین.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ق)، *سفینه البحار و مدینه الحکم والآثار*، قم: انتشارات اسوه.
- ----- (بی تا)، *الکنی واللقاب*، تهران: مکتبه الصدر.
- مامقانی، عبدالله (بی تا)، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، النجف الاشرف: مطبعة الرضویة.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۹)، «اصلاحات علوی»، *فصلنامه انتقادی فرهنگی کتاب نقد*،

- س ۴، ش ۱۶، صص ۲-۳۵.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تصحیح جمعی از محققان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 - مرتضی العاملی، جعفر (۱۴۲۶ق)، الصحیح من سیرة النبی الأعظم، قم: انتشارات دار الحدیث.
 - مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۴)، تاریخ گزیده، تصحیح عبدالحسین نوائی، تهران: انتشارات امیر کبیر.
 - مسعودی، أبو الحسن علی بن الحسین بن علی (۱۴۰۹ق)، مروج الذهب و معادن الجواهر، قم: دارالهجرة.
 - ----- (۱۳۷۴)، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمة أبو القاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
 - مغربی، نعمان بن محمد بن حیون (۱۴۰۹ق)، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام، تصحیح محمدحسین حسینی جلالی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 - ----- (۱۳۸۵)، دعائم الإسلام و ذکر الحلال و الحرام و التفضایا و الأحکام، تصحیح آصف فیضی، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام.
 - مفید، ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان عکبری (۱۴۱۳ق)، الجمل و النصرة لسید العترة فی حرب البصرة، تصحیح علی میرشریفی، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
 - ----- (۱۳۸۳)، نبرد جمل، ترجمة محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
 - ----- (۱۴۱۳ق)، الاختصاص، تصحیح علی اکبر غفاری، محمود محرمی زرنندی، قم: المؤتمر العالمي لآل فیه الشیخ المفید.
 - المنقری، نصر بن مزاحم (۱۳۸۲ق)، وقعة الصفین، القاهرة: المؤسسة العربية الحديثة.
 - ----- (۱۳۷۰)، پیکار صفین، ترجمة پرویز اتابکی، تهران: سازمان انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
 - نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵)، رجال، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسین.
 - نمازی، حسین (۱۳۹۰)، نظام های اقتصادی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
 - یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱)، تاریخ یعقوبی، ترجمة محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 - ----- (بی تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.